

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/39>

ОСОБЛИВОСТІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

FEATURES OF NECESSARY DEFENSE IN CRIMINAL LAW

**Григор'єва М.Є., к.ю.н., доцент,
старший викладач кафедри кримінального права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена одній із проблем, яка протягом досить тривалого часу залишається актуальною в кримінальному праві – удосконаленню інституту виключення кримінальної протиправності діяння, а саме удосконалення системи кримінального законодавства України з питань необхідної оборони. Зміни, що відбуваються у суспільстві останнім часом потребують інтенсивної законотворчої діяльності, що активують потребу нового підходу в правовому регулюванні суспільних відносин, що забезпечують реалізацію конституційних положень по захисту права на своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб від протиправних посягань. У статті доведено, що існування в кримінальному праві конституційного положення щодо необхідної оборони надає особі більш широкі можливості для захисту прав і свобод, ніж це передбачено конституційними приписами. Необхідна оборона за Кримінальним кодексом України регламентує захист не лише власних прав і свобод тієї особи, яка захищається, а й інших осіб, а також суспільних інтересів та інтересів держави. Досліджено ознаки та підстави необхідної оборони, як обставини, що виключає кримінальну протиправність особи. Розглянуто проблемні питання застосування необхідної оборони на практиці щодо заподіяної шкоди в ході захисту від посягань інших осіб, задля того, щоб правозастосовні органи всі особливості, ознаки та межі необхідної оборони належно враховували та вчасно надавали відповідну правову оцінку. Проаналізовано факти, щодо яких встановлено безпідставне посилення осіб на те, що вони діяли в стані необхідної оборони з метою ухилення від кримінальної відповідальності та покарання. У зв'язку з цим актуальність питань щодо необхідної оборони в кримінальному праві не втрачає свого значення. Дослідження ознак, підстав, меж необхідної оборони безпосередньо впливає на правильність вирішення досить великої кількості кримінальних справ. У статті висвітлено питання щодо наявності особливих умов, які не будуть визначати перевищення меж необхідної оборони незалежно від наслідків. Такими особливими умовами є напад озброєної особи чи групи осіб, протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення. Доведено, що правомірним і вчиненням у межах необхідної оборони буде застосування будь-яких засобів чи предметів, включаючи зброю і заподіяння будь-якої шкоди тому, хто посягає. Також досліджено питання про кримінально-правову оцінку заподіяння шкоди пристроями, які діють автоматично, без участі особи, що захищає своє майно чи інші блага. Особливою актуальністю це питання набуло саме зараз, коли українське суспільство перебуває у стані війни і тому вимушено використовувати для збереження свого майна будь-які захисні пристрої, вибухові пристрої або такі, що вражають електричним струмом. У статті акцентовано увагу на напрямку сучасної кримінально-правової політики, який стосується застосування інституту обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, виключення кримінальної відповідальності, обставини, що виключають протиправність діяння, необхідна оборона.

The article is devoted to one of the problems that has remained relevant in criminal law for quite a long time – the improvement of the institution of excluding the criminal illegality of an act, namely, the improvement of the system of criminal legislation of Ukraine on issues of necessary defense. The changes taking place in society recently require intensive legislative activity, which activates the need for a new approach to the legal regulation of social relations, ensuring the implementation of constitutional provisions on the protection of the right to one's life and health, the life and health of other persons from unlawful encroachments. The article proves that the existence of a constitutional provision on necessary defense in criminal law provides a person with broader opportunities for protecting rights and freedoms than is provided for by constitutional provisions. Necessary defense under the Criminal Code of Ukraine regulates the protection of not only the rights and freedoms of the person being defended, but also of other persons, as well as public interests and interests of the state. The signs and grounds of necessary defense are studied as circumstances that exclude the criminal wrongfulness of a person. The problematic issues of applying necessary defense in practice in relation to the damage caused during protection from the encroachments of other persons are considered, in order for law enforcement agencies to properly take into account all the features, signs and limits of necessary defense and to provide an appropriate legal assessment in a timely manner. The facts are analyzed in relation to which it was established that individuals acted in a state of necessary defense in order to evade criminal liability and punishment. In this regard, the relevance of issues regarding necessary defense in criminal law does not lose its significance. The study of the signs, grounds, limits of necessary defense directly affects the correctness of resolving a fairly large number of criminal cases. The article highlights the issue of the presence of special conditions that will not determine the exceeding of the limits of necessary defense regardless of the consequences. Such special conditions are an attack by an armed person or group of persons, an unlawful violent invasion of a home or other premises. It is proven that the use of any means or objects, including weapons, and causing any harm to the aggressor will be lawful and committed within the framework of necessary defense. Separately, the issue of the criminal-legal assessment of causing harm by devices that operate automatically, without the participation of a person protecting their property or other benefits, is investigated. This issue has become particularly relevant now, when Ukrainian society is in a state of war and is therefore forced to use any protective devices, explosive devices or those that inflict electric shock to preserve its property. The article focuses on the direction of modern criminal-legal policy, which concerns the application of the institution of circumstances that exclude the criminal illegality of an act.

Key words: criminal law, criminal liability, exclusion of criminal liability, circumstances that exclude the illegality of an act, necessary defense.

Кримінально-правовий інститут необхідної оборони базується на конституційних положеннях. Відповідно до ч. 3 ст. 27 Конституції України кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб від протиправних посягань. У статті 55 Конституції України також зазначено, що кожен може не лише звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відповідних міжнародних інституцій, а й самостійно будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Існування в кримінальному праві конституційного положення щодо необхідної оборони надає особі більш широкі можливості для захисту прав і свобод, ніж це передбачено конституційними приписами. Необхідна оборона за Кримінальним кодексом України регламентує захист не лише власних прав і свобод тієї особи, яка захищається, а й інших осіб, а також суспільних інтересів та інтересів держави. З цього можна зробити висновок, що коло об'єктів необхідної оборони можна розширити і за рахунок тих, про які прямо у ч. 1 ст. 36 КК не йдеться. Наприклад, необхідна оборона може застосовуватися і для захисту інтересів міжнародних організацій, діяльність яких здійснюється на підставі загально визнаних норм міжнародного права або інтересів іноземних держав. Саме тому неможна називати необхідну оборону в кримінальному праві самообороною чи самозахистом, бо в такому випадку увага перекладається на захист виключно власних прав і свобод того, хто захищається, а всі інші суспільні відносини залишаються поза межами такого захисту.

У зв'язку з тим, що у правозастосовній діяльності виникає багато питань щодо необхідної оборони органи досудового слідства, прокуратури і суду в ході застосування цієї норми, вимушені звертатися до постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону», що є чинною і на сьогоднішній день. При цьому слід зазначити, що право особи на необхідну оборону частіше за все недооцінюється. Про що свідчать матеріали опублікованих судових справ, в яких у випадках позбавлення життя чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень особа, яка діяла у стані необхідної оборони та яка відповідно до закону не підлягає кримінальній відповідальності, спочатку притягається до кримінальної відповідальності за вбивство чи тілесні ушкодження, і тільки через певний проміжок часу вже в суді вищої інстанції виправляється ця помилка. Свідчення підозрюваних, обвинувачених, підсудних щодо того, що завдана шкода заподіяна в ході захисту від посягань інших осіб, належно не враховується та вчасно не підлягає відповідній правовій оцінці. Правозастосовні органи дуже прискіпливо та ретельно повинні аналізувати і досліджувати такі факти, оскільки, з іншого боку, зустрічаються досить часто випадки в тому числі й безпідставного посилення осіб на те, що вони діяли в стані необхідної оборони з метою ухилення від кримінальної відповідальності та покарання. У зв'язку з цим актуальність питань щодо необхідної оборони в кримінальному праві не втрачає свого значення. Дослідження ознак, підстав, меж необхідної оборони безпосередньо впливає на правильність вирішення досить великої кількості кримінальних справ.

На сучасному етапі розвитку суспільства законодавець робить достатньо багато кроків щодо удосконалення інституту обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Свій вагомий вклад у вирішення цього питання вносять і науковці, які працюють в цьому напрямку, зокрема, Ю. В. Абакумова, Ю. В. Баулін, В. М. Бурдін, А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, С. І. Дячук, Н. В. Лісова, М. І. Хавронюк, Ю. В. Мантуляк та інші дослідники.

Поняття необхідної оборони передбачено законодавцем в ч. 1 ст. 36 КК, відповідно до якого необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обставині для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Назва цього кримінально-правового інституту акцентує увагу на тому, що має місце оборона та що вона є обов'язково необхідною, тобто потрібною, суттєвою в даній обставині. З цього випливає, що будь-яка особа реалізуючи своє конституційне право захищати своє життя та здоров'я вимушена долати опір якомусь посяганням, бо в тому разі, коли таке посягання відсутнє, то й немає від чого оборонятися. Оборона перш за все втілюється в тому опорі, який вимушено здійснюється особою щодо якої вчинили напад, тому пов'язана із заподіянням шкоди тому, хто посягає [2, 43]. Очевидно, що за інших обставин такі дії завжди оцінюються як кримінальні правопорушення і тягнуть за собою кримінальне покарання на загальних підставах відповідно КК України. Тільки в тому випадку, коли істотна шкода відсутня, це дає можливість виключати необхідну оборону і взагалі не оцінювати саму дію відповідно до норм кримінального права. Тому реалізація права на захист своїх прав і свобод у вигляді втечі особи і таким чином уникнення нападу виключає підстави та ознаки необхідної оборони і тільки в тому випадку, коли нападнику заподіяна смерть, або тілесні ушкодження чи матеріальна шкода постає питання щодо встановлення всіх складових необхідної оборони. Оборона стає необхідною не тому, що вона є вимушеним єдиним способом, який дозволяє особі уникнути шкоди від нападу, а тому що особа, яка зазнала нападу, має право на необхідну оборону, незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання чи звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Право на необхідну оборону – це суб'єктивне право особи, яким вона може скористатися, а може й відмовитися, використовуючи інші способи, які, на її думку, в тій обставині, що склалася є більш прийнятнішими. При будь-яких обставинах необхідна оборона повинна мати свої межі, які передбачені законом про кримінальну відповідальність [1, 334]. Відповідно положень КК особа, яка зазнала нападу має право заподіяти нападнику не будь-яку шкоду, а лише ту, яка потрібна (необхідна і достатня в даній обставині) для негайного відвернення посягання. Окремо законодавець встановив умови при яких межі заподіяння шкоди не зазначаються взагалі, тобто таких меж не існує. Відповідно ч. 5 ст. 36 КК при захисті від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення межі шкоди нападнику не встановлюються, допустимим є застосування для захисту будь-яких засобів і заподіяння будь-якої шкоди.

Закон про кримінальну відповідальність не дає визначення суспільно небезпечного посягання, і тим паче не встановлює чи від будь-якого такого посягання допускається необхідна оборона, тобто в тому числі й заподіяння шкоди посягаючому.

Досліджуючи поняття суспільно небезпечного посягання слід зазначити, що таке посягання відповідає будь-якому діянню, що передбачене певною статтею Особливої частини КК, але при цьому не обов'язково повинно мати всі ознаки кримінального правопорушення, а повинно бути об'єктивно суспільно небезпечним [4, 287]. Тому суспільно небезпечне посягання при необхідній обороні можуть вчинювати неосудні особи або ті, що не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідаль-

ність. З одного боку можна зазначити, що ступінь суспільної небезпечності посягання для необхідної оборони не має значення, але слід підкреслити, що вона має враховуватися при визначенні розміру шкоди, шляхом заподіяння якої здійснюється оборона. За своїм характером суспільно небезпечне посягання втілюється в життя у формі дії, оборона від якої потребує негайного заподіяння шкоди тому, хто посягає. В тому випадку, коли відбувається така дія, шкода від якої віддалена у часі чи якій можна ефективно протидіяти без заподіяння шкоди посягаючому, то вона не створює підставу для необхідної оборони. Слід зазначити, що малозначні діяння не можуть завдавати істотної шкоди і тому їх не можна визнавати суспільно небезпечним посяганням. Тому необхідна оборона не допускається проти таких діянь, а також тих, які створюють адміністративні проступки, цивільні делікти чи інші правопорушення.

Очевидно, що суспільно небезпечним посяганням може визнаватися лише поведінка людини. Відповідно, не допускається заподіяння шкоди на підставі норм про необхідну оборону для відвернення загрози від поведінки тварини, діяльності технічного пристрою, явищ природи.

Крім того обов'язковою ознакою посягання є його очевидність в об'єктивному світі, тобто дійсність. Це означає, що воно існує реально в житті, його можна зафіксувати як факт, а не лише в уяві особи, яка вважає, що перебуває у стані необхідної оборони. Якщо заподіюється шкода від недійсного посягання, то вона встановлюється за ознаками уявної оборони та оцінюється відповідно ст. 37 КК.

Наступною ознакою суспільно небезпечного посягання в межах необхідної оборони слід назвати наявність посягання, що констатує, що посягання вже розпочалося, але ще не закінчилося. Воно буде наявним в тому випадку, якщо ним уже заподіюється шкода інтересам, які охороняються законом. Тобто, таке посягання уже розпочалося, посягаючий уже почав виконувати дії, які відповідають об'єктивній стороні певного кримінального правопорушення. У тих випадках, коли безпосереднього посягання ще немає, але воно має от-от розпочатися, бо вже створена реальна загроза заподіяння шкоди, для відвернення такого очевидного неминучого посягання (наприклад упереджувачий постріл в особу, яка прицілюється в свою жертву), заподіяння шкоди допускається. Що не можна сказати про заподіяння шкоди для відвернення посягання, яке лише готується та може бути вчинено лише у віддаленому майбутньому. Такі випадки ще називають передчасною обороною, що, як правило, не може оцінюватися як необхідна оборона.

Слід зазначити, що необхідна оборона можлива для відвернення повторення суспільно небезпечного посягання чи вчинення посягання щодо іншого потерпілого, але тут обов'язково треба враховувати, що момент закінчення посягання не слід пов'язувати з моментом закінчення кримінального правопорушення з боку особи, щодо якої здійснюється необхідна оборона. Тому закінченням і таким, щодо якого не допускається необхідна оборона, є посягання, від якого винний добровільно відмовився, яке було припинене внаслідок використання непридатних засобів чи опору потерпілого або втручання інших осіб.

Захисту в ході необхідної оборони підлягають тільки права та інтереси осіб, що охороняються кримінальним законом. Як вже зазначалося, такі права та інтереси можуть належати безпосередньо особі, яка сама заподіює шкоду тому, хто посягає в межах реалізації необхідної оборони, так і будь-якій іншій особі, власні права та інтереси, якої не порушуються але при цьому яка захищає права та інтереси інших осіб (родичів, близьких або сторонніх осіб).

Захисту при необхідній обороні підлягають також і права та інтереси суспільства та держави. Причому суспільство слід розуміти в широкому сенсі, як суспільство в цілому, так і як територіальну громаду або об'єднання

громадян [3, 530]. Необхідно звернути увагу на те, що необхідна оборона може стосуватися захисту лише законних прав та інтересів. Очевидно, що у тому випадку, коли шкода заподіюється для запобігання протиправним інтересам особи, то такі дії не створюють стану необхідної оборони. Наприклад, неможлива необхідна оборона щодо правомірних дій особи, яка реалізує своє право (наприклад знищує своє власне майно), виконує професійні функції (лікар проводить операцію) чи здійснює службові обов'язки в межах повноважень (міліціонер затримує правопорушника). Не можна визнавати необхідною обороною і випадки, коли відбувалася провокація необхідної оборони, наприклад, у разі провокації особи на посягання для того, щоб використати її як привід для розправи начебто у ході захисту.

Обов'язковою ознакою необхідної оборони є те, що вона вчинюється шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає. Відсутність такої шкоди виключає стан необхідної оборони. Шкода, яка заподіяна при необхідній обороні, частіше за все пов'язана із тілесними ушкодженнями або позбавленням життя, але може бути заподіяна і матеріальна шкода, а також шкода будь-якого іншого характеру, якщо вона є необхідною для негайного відвернення чи припинення посягання. Наприклад, обмеження вільного пересування, порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи.

Необхідна оборона передбачає заподіяння шкоди лише тому, хто здійснює посягання. Якщо шкода завдана стороннім особам, то такі дії тягнуть кримінальну відповідальність як за кримінальне правопорушення, вчинене з необережності або з непрямым умислом.

Щодо розміру шкоди, то вона не повинна перевищувати необхідну шкоду для припинення суспільно небезпечного посягання. Право на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання не передбачає можливості заподіяння посягаючому будь-якої шкоди. Така шкода повинна бути необхідною і достатньою для відвернення посягання. Її характер та розмір визначаються з обов'язковим урахуванням суспільної небезпечності посягання. Зрозуміло, що чим більш небезпечним є посягання, тим більша шкода допускається для його припинення. Очевидно, що при захисті свого життя чи життя іншої особи правомірним буде позбавлення життя нападника, але якщо такі ж наслідки сталися в результаті захисту майна, то вони є недопустимими при необхідній обороні. Слід зазначити, що кримінальний закон не встановлює будь-яких вимог щодо розміру блага, яке захищається, і блага, якому заподіюється шкода. Заподіяна шкода може бути й більш тяжкою, ніж та, яка загрожувала. З огляду на судову практику щодо згвалтування, то для запобігання вчиненню такого кримінального правопорушення можна захищатися шляхом заподіяння будь-яких тілесних ушкоджень і навіть смерті нападнику.

Аналізуючи обстановку захисту слід зазначити, що враховуються час, місце вчинення посягання, співвідношення сил того, хто посягає, і того, хто обороняється, кількість осіб на одному й іншому боці, наявність зброї та засобів посягання та оборони тощо. Але слід звернути увагу на те, що кримінальний закон не вимагає, щоб зброї та засоби, які використовує особа, що захищається, були еквівалентні тим, що використовує нападник.

Відповідно ч. 4 ст. 36 КК особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Особливий психічний стан особи, а саме сильне душевне хвилювання, створює так би мовити «вибачальну» помилку у визначенні нею розміру необхідної і достатньої шкоди, тому у такому випадку будь-яка шкода буде визнаватися заподіяною в межах необхідної оборони.

Ч. 5 ст. 36 КК передбачає наявність особливих умов, які не будуть визначати перевищення меж необхідної оборони незалежно від наслідків. Такими особливими умовами, як уже зазначалося, є напад озброєної особи чи групи осіб, протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення. Правомірним і вчиненим у межах необхідної оборони буде застосування будь-яких засобів чи предметів, включаючи зброю і заподіяння будь-якої шкоди тому, хто посягає. Законодавець закріпив вичерпний перелік таких умов, тому всі інші умови, включаючи співвідношення соціальної цінності благ, яким загрожувало посягання, і тих, яким заподіяна шкода в ході захисту, обстановка оборони не створюють необхідної оборони.

Окремого дослідження в теорії кримінального права потребує питання про кримінально-правову оцінку заподіяння шкоди пристроями, які діють автоматично, без участі особи, яка захищає своє майно чи інші блага. Особливої актуальності це питання набуло саме зараз, коли українське суспільство перебуває у стані війни і тому вимушено використовувати для збереження свого майна будь-які захисні пристрої, вибухові пристрої або такі, що вражають електричним струмом. Власники домогосподарств, покидаючи свої домівки вимушені шукати самостійно ті засоби, які здатні захистити їх оселю від пограбування, в той період, коли їх немає вдома.

У науці кримінального права існують різні точки зору з приводу вирішення цього питання. Одні науковці можливість застосування таких пристроїв категорично заперечують, бо запевняють, що особи, які встановили такі пристрої, у разі заподіяння ними шкоди повинні нести відповідальність за умисні кримінальні правопорушення. При цьому аргументів на користь такого підходу або не наводять взагалі, або ж вказують, що встановлення таких пристроїв являє собою передчасну оборону. Вбачається, що така позиція є хибною, тому що саме встановлення захисних пристроїв ще ніякої шкоди не заподіює і не може визнаватися протиправним діянням. У таких випадках шкода захисними пристроями заподіюється тільки тоді, коли відбувається безпосереднє реальне посягання на суспільні відносини власності, тобто коли особа заїде в охоронювану зону і почне посягання. З огляду на це можна зазначити, що застосування таких пристроїв слід визнавати правомірним та заподіяння за допомогою них шкоди особі, яка здійснила посягання таким, що не тягне за собою кримінальної відповідальності. Аргументами на користь такої позиції і є положення Конституції України про які вже зазначалося раніше, що обґрунтовуються реалізацією особи права на забезпечення недоторканності житла, або ж відсутністю причинного зв'язку між поведінкою особи, яка встановила пристрої, і наслідками, що настають через дії іншої особи, яка протиправно вторглася в зону дії захисних пристроїв.

Таким чином, застосування захисних пристроїв підпадає під всі ознаки необхідної оборони. Особа застосовуючи захисний пристрій таким чином реалізовує своє право на захист приватної власності та має право в таких умовах на заподіяння шкоди тій особі, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання. Своїми діями особа, що потенційно захищає свою приватну власність, створює обставину, що виключає протиправність діяння, в межах необхідної оборони тільки без особистої присутності в момент заподіяння шкоди тому, хто посягає. Отже, при дотриманні всіх умов правомірності необхідної оборони, які стосуються як суспільно небезпечного посягання, так і захисту, виключається кримінальна відповідальність такої особи.

На підставі цього, можна зробити висновок, що заподіяння захисними пристроями шкоди буде набувати ознаки правомірності тоді, коли особі, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання заподіяна така сама шкода, яка могла б бути завдана особою, яка потенційно здійснювала б захист своїх правоохоронюваних інтересів особисто при

відверненні чи припиненні суспільно небезпечного посягання.

Слід звернути увагу на те, що заподіяння захисними пристроями шкоди буде мати ознаки правомірності при наявності деяких умов, а саме: коли шкода заподіяна в межах охоронюваного приміщення чи іншої території. У таких обставинах обов'язково треба зазначити, що особа, що здійснює суспільно небезпечне посягання повинна розпочати безпосередньо саме посягання, тобто почати вплив на суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом. Це означає, що захисний пристрій має спрацювати тоді, коли нападник почав зламувати замок або подолав інші перешкоди.

Також при використанні захисних пристроїв в межах необхідної оборони цими пристроями не повинна заподіюватися смерть особи чи тяжке тілесне ушкодження. У такому випадку шкода у вигляді смерті чи тяжкого тілесного ушкодження допустима лише при захисті рівноцінних благ іншої особи, а не майна, для охорони якого, як правило, встановлюються такі захисні пристрої.

Таким чином, заподіяння шкоди більшої, ніж та, яку можна заподіяти в умовах, коли б особа здійснювала особисто захист, слід кваліфікувати як перевищення меж необхідної оборони.

Окремо потрібно сказати, що в тому випадку, якщо захисні пристрої заподіюють шкоду не особі, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання, а іншим особам, то скоєне повинно кваліфікуватися з урахуванням суб'єктивного ставлення до наслідків, які настали. При цьому вирішальне значення має те, чи були передбачені особою заходи запобігання шкоді таким іншим особам, які це заходи і чому вони виявилися неефективними. У цілому ж слід керуватися приписами щодо заподіяння в стані необхідної оборони шкоди іншим особам.

Досить часто на практиці виникають питання щодо перевищення меж необхідної оборони. Така ситуація обумовлена тим, що констатація експерта оборони вимагає оцінки всієї сукупності обставин по кожній конкретній справі. КК не розкриває це поняття достатньо конкретно, а в науковій літературі даються різні рекомендації з цього приводу. За чинним законодавством перевищенням меж необхідної оборони вважається явна невідповідність характеру захисту та небезпечності посягання [5, 7].

Перевищення меж необхідної оборони (експерт оборони) свідчить про те, що особа, яка захищається, хоча і перебувала у стані необхідної оборони, але порушила вимогу про співрозмірність оборони [5, 7].

Відповідно до ч. 3 ст. 36 КК перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у ст. ст. 118 та 124 КК.

З цього можна зробити висновок, що експерт оборони можливий лише там, де заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода (смерть або тяжкі тілесні ушкодження), яка явно не відповідала або небезпечності посягання або обставинці захисту. Тлумачення слів «явно не відповідала небезпечності посягання або обставинці захисту» констатує невідповідність небезпечності посягання або обставинці захисту тим умисним діям, які вчиняє особа, що захищається, тобто тяжка шкода об'єктивно перебуває в очевидній, різкій невідповідності або з небезпечністю вчиненого посягання, або із обставинкою захисту, що склалася для тієї особи, яка захищається. Водночас така особа повинна суб'єктивно усвідомлювати явну невідповідність тяжкої шкоди, яку вона заподіює тому, хто посягає. Вирішальним тут виступає суб'єктивне ставлення особи, що захищається, до заподіяної шкоди. Звідси також випливає, що перевищення меж необхідної оборони може мати місце

тільки за наявності умислу. Тому не є ексцесом оборони заподіяння тяжкої шкоди з необережності.

Отже, перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння особі, яка вчиняє посягання, тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), явно неспіврозмірної небезпечності посягання або явно невідповідної обстановці захисту.

Таке визначення перевищення меж необхідної оборони дає можливість виділити два види ексцесу оборони, а саме: перевищення меж допустимої шкоди та перевищення меж достатньої шкоди.

Перевищення меж допустимої шкоди відбувається в тому випадку, коли при захисті від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності (наприклад, коли особа порушує громадський порядок і це потребує припинення або здійснює опір представнику влади) особа, яка захищається, умисно заподіює тому, хто посягає, смерть або тяжкі тілесні ушкодження. Саме в такій ситуації можна впевнено зазначати, що тяжка шкода, яка заподіюється нападнику, явно неспіврозмірна небезпечності посягання.

Перевищення меж достатньої шкоди має місце тоді, коли особа, яка захищається, усвідомлюючи свою очевидну перевагу над нападником, умисно, без явної необхідності позбавляє її життя або спричиняє тяжкі тілесні ушкодження, тим самим заподіюючи тяжку шкоду, об'єктивно фактично більшу, ніж вона була необхідною і достатньою за сприятливої обстановки захисту, що склалася для того, хто захищається.

Ексцес оборони підлягає кваліфікації або за ст. 118 КК (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони), або за ст. 124 КК (заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони).

Таким чином, реалії сьогодення дають нам можливість стверджувати, що обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, і необхідна оборона в тому числі, потребують подальшого дослідження та вдосконалення, тому що саме вони стоять на межі правильної оцінки таких обставин, що в подальшому можуть мати наслідком або виключення кримінальної відповідальності, або припинення до неї з урахуванням пом'якшуючих обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк Г.М. Безмежна необхідна оборона (частина 5 статті 36 КК України): актуальні проблеми вдосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №7. С. 332-335.
2. Баулін Ю.В. Обставини, що виключають злочинність діяння. Харків. Основа, 1991. 359 с.
3. Івашко С.В. Необхідна оборона в контексті правозастосовчої практики Верховного Суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №4. С. 529-532.
4. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ Харків: Юрінком Інтер Право, 2001. 419 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025